

Dr. Enver IMAMOVIĆ, prof. emeritus

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

enimamov@bih.net.ba

BOSNA I INKVIZICIJA

Apstrakt: Iako se vjera srednjovjekovne Bosne temeljila na kršćanskim osnovama, u mnogo čemu je bila u suprotnosti s njom, zbog čega je bila na udaru kako Katoličke tako i Pravoslavne crkve. U literaturi se naziva raznim imenima: manihejstvo, patarenstvo, bosanska hereza, bosanska crkva i sl, dok je u narodu nazivana bogumilskom vjerom. Podučavala je da od praiskona postoje dva uzajamna nezavisna počela. To je bog, tvorac duhovnog svijeta i bog materijalnog svijeta kojeg je stvorilo zlo biće. Oni su u neprestanoj borbi i međusobno se pobijaju. To učenje je nastalo u 4. st. u Perziji od Manija, koje je za kratko vrijeme doprlo i na zapad, pa tako i u Bosnu. Kako to učenje nije priznavala ni Katolička ni Pravoslavna crkva, obje su kroz čitav srednji vijek na Bosnu slale križarske vojske. Ukupna historija srednjovjekovne Bosne je u tom znaku. U tome su se istakle dvije institucije: Sveta stolica i mađarski kraljevi. Prva iz vjerskih, a druga iz političkih razloga.

Ključne riječi: *Katoličanstvo, pravoslavlje, hereza, neomanihejstvo, patarenstvo, bogumilstvo, Bosna, inkvizicija, križarska vojska, Sveta stolica, mađarski kraljevi.*

BOSNIA AND THE INQUISITION

Abstract: Although the religion of medieval Bosnia was based on Christian principles, it was in many ways contrary to it, which is why it was under attack from both the Catholic and Orthodox Churches. In literature it is called by various names: Manichaeism, Patarism, Bosnian heresy, Bosnian church, etc., while among the people it was called the Bogomil faith. It taught that from time immemorial there have been two mutually independent principles. This is God, the

creator of the spiritual world, and the god of the material world, which was created by an evil being. They are in constant struggle and contradict each other. This teaching originated in the 4th century in Persia under Mani, which soon reached the West, including Bosnia. Since this teaching was not recognized by either the Catholic or Orthodox Churches, both sent crusader armies to Bosnia throughout the Middle Ages. The entire history of medieval Bosnia is in this vein. Two institutions stood out in this: the Holy See and the Hungarian kings. The first for religious reasons, and the second for political reasons.

Key words: *Catholicism, Orthodoxy, heresy, neo-Manicheanism, Patarism, Bogomilism, Bosnia, Inquisition, Crusader army, Holy See, Hungarian kings.*

Kada je ne tako davno objavljena vijest iz Vatikana da je zbor kardinala i biskupa donio odluku da se za javnost otvori tajni arhivi inkvizicije, ozloglašene srednjovjekovne crkvene institucije, koja je punih 600 godina proganjala i istrebljivala heretike, i one koji su drugačije mislili nego je propisala Katolička crkva, to je među historičarima izazvalo veliku radost. Najviše su se obradovali oni koji se usko bave ovim segmentom historije Katoličke Crkve, ali i oni koji istražuju srednjovjekovnu historiju europskih zemalja. Bosanskohercegovački historičari imaju razlog više za radost. Inkvizicija je na ovom prostoru kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, odnosno za sve vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države, bila aktivna kao u malo kojoj europskoj zemlji. To je Bosnu stajalo more krvi, porušenih i opljačkanih domova i drugih nesreća, samo zato što se ovdje slijedila i ispovijedala vjera koja nije bila po mjeri Vatikana i ondašnje katoličke Europe.

Ima više razloga da je Vatikan odlučio širom otvoriti vrata najčuvanijeg arhiva u svijetu. Kurs demokratizacije Crkve koju je svojevremeno sprovodio papa Ivan Pavao II nije mimoišao ni ovaj izuzetno važan segment njene historije. S obzirom na ono što je kroz razdoblje od 600 godina inkvizicija činila milionima ljudi u ime Katoličke Crkve širom Evrope, i u ostalim dijelovima svijeta gdje je ona bila dominantna, suvremena javnost je dugo čekala javnu ispriku za nebrojene nedužne žrtve. Malo prije donošenja odluke o otvaranju arhiva, papa je nagovijestio taj korak Vatikana. Za nauku, odnosno historičare, važno je da im se pruža mogućnost pristupa arhivskom blagu čije će istraživanje nesumnjivo baciti više svjetla na ukupno razdoblje srednjeg vijeka.

Zašto je bosanska naučna javnost posebno zainteresirana za istraživanje tajnog arhiva inkvizicije? Dovoljno je reći da je Katolička Crkva tu instituciju

osnovala s osnovnim zadatkom da se bori protiv krivovjerja (hereze), i da istrebljuje njene sljedbenike. Zna se, pak, da je krivovjerje u Bosni bilo prisutno kao u malo kojoj europskoj zemlji. To je razlog da je skoro najveći broj križarskih pohoda koje je Europa organizirala u tu svrhu polazio na Bosnu. Križari i inkvizicija su u njoj žarili i palili stotinama godina u ime Katoličke Crkve, a o svemu tome nalaze se pisani tragovi u dotičnom arhivu koji su historičarima do sada uglavnom bili nepristupačni.

Kršćanska Crkva je u 11. stoljeću proživljavala veliku krizu. Godine 1054. došlo je do raskola, kad se odvojila na Istočnu (pravoslavnu), i Zapadnu (katoličku) Crkvu. Zapadnokatolička je tokom 12. stoljeća započela reformu u organizacionom i dogmatskom polju kako bi odgovorila anticrkvenim pokretima koji su ozbiljno zaprijetili učenju zvanične Crkve. Uslijedilo je nekoliko crkvenih koncila (1123. 1139. i 1179. g.) na kojima je doneseno niz zaključaka koji su trebali dovesti do njenog ozdravljenja i obnove.

Naime, u razdoblju od 3. do 6. stoljeća nastale su brojne heretičke sekte, što je bila posljedica burnih ideoloških borbi unutar Crkve. Najranije i najpoznatije heretičko učenje koje je izvršilo snažan utjecaj na kršćanstvo iz srednjeg vijeka bilo je manihejstvo, tako nazvano po svome tvorcu Maniju iz Perzije. On je sredinom 3. stoljeća postavio temelje dualističkom učenju sa kršćanskom sadržinom koja je postala osnova brojnim srednjovjekovnim sektama tog sadržaja. Na tom učenju temeljila se i bosanska hereza koja se od svih najduže zadržala.

Ima više elemenata koji ukazuju da su bosanski starosjedioci, koji su uspjeli preživjeti strahote seobe naroda i dolazak Slavena na ove prostore tokom 6. i 7. stoljeća, unijeli u srednji vijek mnoge sadržaje političkog i kulturnog života iz kasnoantičkog doba, među kojima i vjersko učenje koje se temeljilo na starokršćanskim osnovama.

Za Katoličku Crkvu počevši od 12. stoljeća veliki problem predstavljala je pojačana pojava krivovjerja (hereze) čije je učenje bilo u suprotnosti s učenjem zvanične Crkve. Među brojnim takvim učenjima čiji su se sljedbenici nazivali različitim imenima (bogumili, babuni, kudugeri, patareni, katari, albigenzi itd.), bili su i bosanski bogumili, koji su za zvaničnu crkvu predstavljali poseban problem. Bosna je, naime, bila jedina zemlja u srednjovjekovnoj Europi u kojoj se heretičko učenje slobodno ispovijedalo. Slijedio ga je, kako obični puk, tako velikaši i vladari. Bosna je zbog toga bila stotinama godina na meti inkvizicije i križara. Njena ukupna srednjovjekovna historija je u znaku te dvije

najmarkantnije crkvene institucije koje su bile zadužene za suzbijanje krivovjernog (heretičkog) učenja.¹

Potpunije vijesti o krivovjerju u srednjovjekovnoj Bosni počinju se javljati od 10. stoljeća, što ne znači da nije i ranije postojalo. Prostor današnje Bosne i Hercegovine bio je sastavni dio rimske provincije Ilirika na koji su se odražavale sve devijacije do kojih je dolazilo u interpretaciji dogmi ranog kršćanstva. Tokom tih ideloških borbi u ove krajeve proganjan je prezbiter Aleksandrijske crkve Arije, jedan od tadašnjih najpoznatijih crkvenih teoretičara, čije je učenje označeno kao krivovjerje pa je kao takvo osuđeno na Nikejskom saboru 325. g. Njegovo učenje je prihvaćeno u mnogim sredinama onovremene Evrope, pa tako i na području današnje Bosne i Hercegovine. Na to, između ostaloga, ukazuju dvojne starokršćanske bazilike iz doba kasne antike otkopane u Skelanima kod Srebrenice, Založju kod Bihaća i Brezi. Za njih se u arheologiji smatra da su pripadale sljedbenicima Arijevog učenja.²

Ovo krivovjerje se u izvornoj građi naziva raznim imenima: manihejstvo, patarenstvo, bogumilstvo, bosanska hereza, vjera bosanska, bosanska crkva i slično. U Bosni se u narodu obično naziva bogumilskom, a njeni vjernici bogumilima. Iako je u osnovi to kršćanska vjera, znatno se razlikovala od učenja zvanične crkve, zbog čega su je podjednako osuđivale i proganjale, kako Katolička, tako i Pravoslavna Crkva.

S obzirom da je ta vjera u velikoj mjeri odredila sudbinu srednjovjekovne Bosne s posljedicama koje su i danas evidentne, i da je bila uzrokom teških stradanja njenog naroda, dugo vremena je predmet svestranog interesa historičara koji se bave historijom srednjovjekovne Bosne. Već su ranije neki istraživači izrekli mišljenje da je bosanska hereza izdanak starokršćanskog učenja, na što ukazuju neki njeni sadržaji. Tako, naprimjer, Crkva bosanska je sebe nazivala apostolskom, to jest njegovala je tradiciju da vodi porijeklo od onog crkvenog učenja kakvo je bilo u doba apostola, od kojeg se zvanična crkva davno udaljila. Njeni sljedbenici su se nazivali krstjanima (christiani), a tako su se nazivali i pripadnici kršćanstva prvih stoljeća nastanka te vjere, kako bi se razlikovali od pagana, to jest sljedbenika starovjekih vjera.

Na starokršćansku osnovu bosanskih heretika ukazuju i drugi elementi. To je njihova askeza, koja je bila tako svojstvena ranim kršćanima, zatim održavanje vjerskih skupova po privatnim kućama i u prirodi, nepostojanje

¹ Osnovna djela o bosanskom bogumilstvu: Rački, VII (1869), VIII (1869), X (1870); Šidak, 1940; Solovljević, 1948; Kniewald, 1949; Mandić, 1962; Babić, 1972; Šanjek, 1975; Dragojlović, 1987; Jalimam, (a) 1999; Čošković, 2005.

² Basler, 1972, 140.

hijerarhijske ograde između vjernika i lica koja obavljaju vjerski obred, odnosno vjerskih starješina. Potom sadržaj i način obavljanja obreda, spremnost vjerskih sljedbenika da se žrtvuju za svoja vjerska ubjeđenja, kako su to činili i prvi kršćani, kod kojih je čak postojala žeđ za mučeništvom itd.

Kršćanstvo je u svom razvoju tokom stoljeća doživjelo velike promjene. Otuda uvjerenje bosanskih bogumila da njihova Crkva potječe iz apostolskih vremena, to jest da je samo kod njih ostala neiskvarena i autentična. To govori da je u Bosni postojala jaka tradicija o starosti njihovog vjerskog učenja.³

Bosansko bogumilstvo je, kao i druga dualistička učenja, podučavalo svoje vjernike da od praiskona postoje dva uzajamna nezavisna počela. To je bog - tvorac duhovnog svijeta, i materija koju je stvorilo zlo biće. Ti suprotni elementi su u neprestanoj borbi i međusobno se pobijaju, mada u stvarnom svijetu predstavljaju jednu supstancu u kojoj se neprestano odvija proces borbe između dobra i zla, duha i materije, svjetla i tame i drugih suprotnosti.

Ovo učenje dalje tumači da su elementi duha, svjetlosti i dobra, zarobljeni u materiji koje se ne mogu osloboditi da egzistiraju u svojim savršenim božanskim kvalitetima, te kako je čovjek umanjena slika cjelokupnog univerzuma, i da u njemu postoje pomiješani elementi duha i materije. Naučitelj ove teorije, Manije, učio je da je svrha postojanja čovjeka da čitav svoj život podredi borbi za oslobođenje duha iz tjelesnih okova, a to znači da mora suzbiti sve svoje tjelesne potrebe i nagone koji su izvor cjelokupnog zla, što jača snagu tmine.

Ovo učenje je našlo brojne pristaše među ranim kršćanima i u kratkom razdoblju raširilo se po mnogim zemljama Bliskog istoka i sredozemnog bazena. Kasnije je u uvjetima velikih društvenih promjena, koje su se zbile početkom ranog srednjeg vijeka, Manijevo učenje doživjelo znatne promjene. Dodane su mu etičke norme koje su postale kanonom. Na tim osnovama su nastale brojne tzv. neomanihejske sekte, kojima pripada i učenje koje se ukorijenilo u Bosni.⁴

O bosanskoj herezi vijesti se javljaju dosta kasno, kao uostalom i o Bosni. Prvi njen spomen potječe iz polovice 10. stoljeća. U pismu pape Ivana X upućenom 925. godine splitskom nadbiskupu i tamošnjem svećenstvu, navodi

³ Basler, 1973, 273 - 274; Imamović, 1995, 169 - 215,

⁴ Barkitt, 1925; Jedin, 1972, p. 289 - 297.

se prigovor što u susjednoj dijecezi (odnosi se na Bosnu), postoji neka nauka "koja se ne nalazi u svetim knjigama".⁵

Ovaj podatak je važan jer pokazuje da je u Bosni postojalo heretičko učenje prije stvaranja bugarskog bogumilskog učenja, čije se ime kasnije udomaćilo i za bosansku herezu. Dominikanac Anselmo iz Aleksandrije u Italiji, koji je živio i djelovao u 13. stoljeću, u jednom svom spisu navodi da su "heretici prvo bili u Bosni otkud su svoj nauk proširili u Lombardiju, pa dalje prema Francuskoj, kamo je u Orleans stigla 1022., a u Arras 1025. godine".⁶

Bosna je već u 12. stoljeću bila dobro poznata Evropi kao zemlja krivovjerja i kao sigurno utočište za sve one koji su u svojoj zemlji bili proganjani zbog heretičkog učenja. Takvih je osobito bilo mnogo u francuskim i italijanskim gradovima. Oni koji su od progona bježali u Bosnu donosili su ideje zapadne hereze koju su propovijedali katari, patareni i albigenzi u zemljama zapadne Evrope. Tako je na prostoru Bosne došlo do zbližavanja zapadnog (patarenskog), istočnog (pavličanskog) i domaćeg (bosanskog) heretičkog učenja. To je domaćoj herezi dalo nove dimenzije i smisao, što ju je na određen načinu internacionaliziralo. Bosna je na taj način postala najpoznatije i najpriznatije heretičko središte u Europi. Sama činjenica da je u Bosni postojalo i djelovalo heretičko učilište (univerzitet), jedino takve vrste u Europi, jasno govori šta je Bosna ideološki značila za onovremenu Europu i kakav je bila izazov za inkviziciju i križare.

S obzirom da je Bosna već dugo bila na glasu da se u njoj heretičko učenje slobodno ispovijeda i da tamo proganjani iz drugih zemalja nalaze sigurno sklonište i zaštitu, Rimska kurija je sve češće dobijala prijave protiv Bosne i njenih vladara. Najveću težinu su imale optužbe da je tamo rimska vjera potpuno potisnuta, pa čak da su i njeni pastiri zatrovani tim učenjem i ničim ne liče na predstavnike pravovjerne crkve. Tako se za biskupa Radogosta (druga pol. 12. stoljeća) kaže da nije znao čak ni latinski niti koji drugi strani jezik, i jedva da je bio pismen. U jednom pismu pape Grgura IX iz 1232. g. stoji da je tadašnji bosanski biskup (Vladimir) "puki neznalica i besramni branitelj heretika". Za njega se dalje kaže da ne zna čak ni krstiti niti vršiti sakramente, pa čak što više, javno štiti domaće heretike, boravi u nekom selu među njima, a njegov brat je, pak, jedan od njihovih starješina.⁷

⁵ Šišić, 1914, 215.

⁶ Dondaine, 1950, 308 - 324.

⁷ Smičiklas, 1905, 361 - 362.

Iako se u Rimu za sve ovo znalo, ipak nije bilo dovoljno odlučnosti da se uhvati u koštac s tom nevoljom jer se znalo kako su joj duboki korijeni i da je riječ o čitavoj zemlji koju u toj vjeri predvođe čak njeni vladari. Međutim, kada je od sredine 12. stoljeća ovo učenje počelo sve više ugrožavati susjedne pravovjerne zemlje, Rimskoj kuriji su učestale tužbe i tražio se odrješitiji stav.

Nije samo Bosna bila zahvaćena učenjem koje nije bilo u skladu sa zvaničnom Crkvom. Njegovih pristaša, mada u daleko manjem broju, bilo je i u drugim europskim zemljama, najviše u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj. Početkom 13. stoljeća stanje je postalo tako kritično da je Papska kurija morala pokrenuti sve snage da bi stala ukraj pojavi koja se širila poput požara.

Papa Lucije III i Fridrih Barbarosa, car Svetog rimskog carstva, 1184. godine su dekretom "*Ad abolendam*" osnovali instituciju pod nazivom "Inkvizicija", kojom su dali ovlasti biskupima da na području svojih biskupija imenuju svećenike (inkvizitore), koji će isljeđivati i voditi postupke protiv krivovjernih (heretika).

Vremenom se ispostavilo da to nije dovoljno za suzbijanje sve veće pojave krivovjerja, pa je 1231. godine papa Grgur IX bulom "*Ille humanum generis*" osnovao Papsku inkviziciju. Vodili su je učenici teolozi i poznavaoči prava koje je papa slao kao posebne izaslanike u pojedine zemlje da s mjesnim inkvizitorima rade na suzbijanju jačih pojava krivovjerja.

Papa Inocent III je bulom od 1252. godine dozvolio inkvizitorima da u svom radu primjenjuju razne oblike mučenja (istezanje udova, čerečenje između konja ili namjenskim spravama za to, prženje i probadanje tijela, potapanje u vodu i sl.). Najčešća presuda bila je spaljivanje na lomači.

Procjenjuje se da je kroz razdoblje od šest stotina godina ta institucija poslala na lomaču nekoliko miliona ljudi. Inkvizitori su s papinim ovlaštenjem istraživali i presuđivali svima za koje bi se ustanovilo da slijede učenje koje nije bilo u skladu s dogmom Katoličke Crkve. U većim gradovima (sa katedralnim sjedištima) postojali su stalni sudovi, a bilo je i putujućih, čiji su suci (inkvizitori) išli Europom i zasjedali ondje gdje je trebalo.

Inkvizicija je pokretala istragu na osnovi tajnih ili javnih prijava. Da bi se od optuženih dobilo priznanje, nisu se birala sredstva, pri čemu je mučenje bilo neizostavno. Upravo se inkvizitorima pripisuje izum najstrašnijih metoda i naprava za mučenje. U rijetkim slučajevima optuženi ili osumnjičeni je izvlačio živu glavu. Oni koji bi prije mučenja priznali da slijede "krivu vjeru", ili bi tokom mučenja kazali sve šta se od njih tražilo, to im se uzimalo kao olakšavajuća okolnost. Takvi su prije bacanja na lomaču dobijali opijajući napitak ili bi bili

zadavljani. Većina su ih, međutim, živi završavali na lomači. Mučenja, kao metod inkvizicijskih sudova, trajala su sve do početka 19. stoljeća. Posljednji slučaj inkvizicijske presude kojom je žrtva završila na takav način zabilježen je u Valenciji (Španiji) 1826. godine.

Inkvizicija se nije bavila samo istragom i proganjanjem heretika. Kasnije su joj na meti bili i učenjaci, pisci, filozofi, astrolozi i dr., uglavnom oni koji se u svome radu nisu dosljedno pridržavali crkvenih dogmi i shvaćanja. Jedan od najpoznatijih učenjaka kojeg je pogubila inkvizicija bio je Giordano Bruno. Godine 1600. živ je spaljen na lomači pod optužbom da je negirao postojanje Boga. Na udaru inkvizicije bili su i oni koji rasno i etnički nisu pripadali evropskom krugu. To su prije svega bili Židovi i arapski muslimani naseljeni u Španjolskoj.

Među žrtvama inkvizicije bio je također veliki broj žena, optuživane za vještice. Ondje gdje nije bilo mnogo heretika, inkvizitori su se uglavnom bavili lovom na žene. Koliko su i u tom poslu bili revnosni, govori podatak da je u Njemačkoj tokom samo jedne akcije, koju su predvodila dva poznata onovremena dominikanska inkvizitora (Heinrich Kramer i James Sprenger), na lomači spaljeno oko 10.000 žena. Među njima je bio veliki broj djevojčica starosti ispod deset godina. Izvori nam ne govore o djelovanju inkvizicije u Bosni na tom polju, ali je zato imala pune ruke posla s njenim hereticima.

Iako je inkvizicija djelovala u mnogim europskim zemljama, u nekima od njih je bila posebno aktivna. Pored Bosne, takav slučaj je bio s Francuskom gdje se borila protiv katara i albigenza, u Italiji protiv patarena, u Španjolskoj protiv Židova i muslimana, u Češkoj protiv husita itd.⁸

Dok je u drugim europskim zemljama heretičko učenje predstavljalo tek sektu kojoj su pripadale veće ili manje skupine, s Bosnom je bio sasvim drugi slučaj. Tu je hereza (bogumilstvo) bila vjera cijelog naroda, ubrajajući tu i njihove vladare, što je za inkviziciju, odnosno Rimsku kuriju, predstavljalo poseban problem. Srednjovjekovna Evropa je bila katolička zemlja i kod svih je papa bio neprikosnoven. Bosna je imala svog Djeda (bogumilski papa) i, dakako, katoličkog papu nije priznavala. Rimska kurija nije mogla tolerirati takvo stanje u srcu Evrope, i tako su na Bosnu krenule kaznene ekspedicije.

O onome šta je inkvizicija radila u Bosni i drugim zemljama kroz razdoblje od oko 600 godina, pokazuju sačuvani dokumenti u brojnim arhivima, prije svega u Vatikanu. Onaj pod nazivom Arhiv rimske inkvizicije, sve je

⁸ Općenito o inkviziciji: Testas, 1982; Baigant - Leigh, 2002; Tomić, 2004.

donedavno za javnost bio zatvoren, za razliku od drugih arhivskih zbirki koje su bile dostupne. Ono što se zna o djelovanju inkvizicije u Bosni i križarskim pohodima na nju, potječe iz ovih arhiva.

Otvaranje Inkvizicijskog arhiva u Rimu pružit će, bez sumnje, mnogo novih podataka o toj strani historije srednjovjekovne Bosne. Upućeni u njegov sadržaj opisuju ga kao pravu riznicu koja se sastoji od nepreglednog niza polica krcatih fasciklima u kojima je brižljivo spremljeno na hiljade pergamena koje svjedoče o djelatnosti ove moćne institucije. Treba, međutim, naglasiti da ovaj bogati arhiv, u onom stanju kakvom je sada, ne sadrži svu građu koja se u njemu nekada nalazila. Njegov veliki dio nestao je 1810. godine prilikom upada Napoleonove vojske u Vatikan.

Pored gore navedenih arhiva, za Bosnu su važni i arhivi nacionalnih inkvizicija iz pojedinih država čiji su inkvizitori djelovali neovisno od Rimske (papinske) inkvizicije. Za nas su važni i arhivi građanskih sudova pojedinih talijanskih i francuskih gradova, arhivi biskupija, samostana itd.

Prva dokumentima potvrđena intervencija Rimske kurije u Bosni protiv heretika odnosi se na vrijeme Kulina bana, kada ga je 1199. godine tužio papi zetski kralj Vukan da su on i sva mu zemlja zaražena herezom, i poziva papu da poduzme nešto. Slične optužbe su stizale i iz drugih strana. Splitski nadbiskup je izvijestio papu da ban Kulin u svoju zemlju prima prognane heretike iz Splita i Trogira i pruža im zaštitu. Bilo je još sličnih optužbi, što je najzad primoralo papu da se odluči za akciju.

Kulin je dobro shvatio šta mu se sprema i šta iza toga stoji pa je postupio mudro da spasi zemlju. Bio je svjestan da bi se teško odupro udruženoj križarskoj sili pa je pribjegao varci. Iznesene optužbe je prenio na polje teorijskih rasprava čime je svojim protivnicima izbio adut za vojnu intervenciju.

Papa je 1200. g. naložio mađarskom kralju Emeriku, vladaru najmoćnije onovremene zemlje u ovom dijelu Evrope, da ispita stanje po tom pitanju u Bosni, i ako nađe za shodno, da poduzme križarsku vojnu, protjera Kulina bana i sve heretike iz Bosne, a da njihova imanja zaplijeni.

Kulin je preduhitrio intervenciju Mađara. Javio je papi da je krivo optužen jer heretike drži za dobre katolike. Ako, pak, sumnja, neka u Bosnu pošalje svoje izaslanike da ispituju stvar, pa ako se ustanovi da je pogriješio, neka mu se pomogne. Papa je bio zadovoljan odgovorom. U Bosnu je poslao svog kapelana Ivana Casamarisa, iskusnog stručnjaka za dogmatska pitanja. U Dalmaciji mu se pridružio dubrovački arhiđakon Marin kao prevodilac i dobro upućen u običaje tamošnjeg naroda. Ovi su stigli u Bosnu u proljeće 1203. g.

izvršili istragu, a onda je 8. aprila održan čuveni zbor na Bilinu polju pored rijeke Bosne (smatra se da je to bilo kod današnje Zenice).

Papin izaslanik je ustanovio da su zaista vjera i običaji koje slijedi bosanski narod suprotni učenju Katoličke crkve. Sve je, međutim, riješeno na licu mjesta. Prisutni su primili sve sugestije papinog izaslanika. Iskazali su spremnost da napuste krivovjerje i obećali da će ubuduće slijediti vjeru po rimskom zakonu. Nakon toga izdat je akt odricanja (abjuracija), kojim su se bosanski bogumili obavezali na sljedeće: da se odriču krivovjerja i sektaštva, ubuduće će priznavati samo Rimsku Crkvu, imat će bogomolje s oltarima i križevima, čitat će knjige Starog i Novog zavjeta, u svim samostanima (hižama) imat će svećenike koji će nedjeljom i blagdanima služiti misu, ispovijedati i nalogati pokoru.

Žene svog reda će ubuduće odvojeno držati od redovnika, kako u spavaonicama, tako i u blagovaonicama, da se ne bi probudila kriva sumnja. U svoj dom neće primati krivovjerce itd. Akt su ispred naroda i vjernika potpisali Kulin ban i sedam bogumilskih starješina.⁹

Ovo je u svakom slučaju bio mudar Kulinov potez i puna pobjeda bez kapi prolivene krvi. Prihvatio je papine prigovore i time je naoko bio riješen slučaj. Međutim, brzo se pokazalo da Bošnjani nisu ozbiljno mislili kad su se onako spremno i bez otpora odrekli svoje vjere. To je bilo iznuđeno pod pritiskom pa se nisu smatrali obaveznim da poštuju potpisano. Zato, čim je prošla neposredna opasnost, krenulo se po starom. Čak što više, nakon ovog događaja hereza je u Bosni još više ojačala. Ali uporedo s tim, jačao je i pritisak Rima pa su naredna dva i po stoljeća bosanske historije bila u znaku žestokih rasprava, optužbi, krvavih križarskih pohoda i drugih nesreća koje su činjene Bosni, samo zato što se njen narod klanjao vjeri koja nije bila po mjeri katoličke Europe.

U satiranju bogumilstva u Bosni istakla su se dva katolička reda: dominikanci i franjevci, oba osnovana u 13. stoljeću, u vrijeme najjačeg djelovanja heretičkih pokreta u Evropi. Dominikanski red je, ustvari i osnovan za borbu protiv krivovjerja i imao je vodeću ulogu u satiranju heretičkih pokreta. Može se reći da je historija dominikanaca ustvari historija inkvizicije. Većina inkvizitora koji su djelovali u Bosni bili su pripadnici tog reda. Prvi redovni bosanski biskup, Johannes Wildhausen (zvani Teutonicus), provincijal mađarskih dominikanaca i poznati inkvizitorski djelatnik, također je bio pripadnik tog reda. Dominikanci su u početku djelovali sami, dok im se krajem 13. stoljeća nisu pridružili franjevci.

⁹ Kniewald, 1949, 17 i d; Babić, 1972, 239 i d; Šanjek, 1975, 58 - 64.

Iako se ban Kulin 1203. godine pred papinim izaslanikom na Bilinom polju spremno odrekao domaće vjere u ime čitave Bosne, to nije bio njen kraj. Mada su bogumili pristali na sve što je papin legat od njih tražio, ovaj je napustio Bosnu pun slutnji za prosperitet Katoličke Crkve u toj zemlji.

Pokazalo se brzo da je bio u pravu jer je nekoliko godina iza toga u Bosni hereza opet toliko zavlada da je 1221. godine papa Honorije III počeo s novim pripremama za križarski pohod. I ovaj put je organizaciju povjerio mađarskom kralju. Ovaj se rado odazvao pozivu smatrajući to dobrom prilikom da ostvari davnašnje težnje i zavlada Bosnom. Tako su se protiv Bosne ujedinila dva najmoćnija oružja: mač i križ, koji su povezivali zajednički interesi po pitanju Bosne.

Za rat koji je objavio papa pozvani su križari iz mnogih zemalja. U pozivu je stajalo da oni koji pođu dobijaju oprost svih grijehova i pravo da podijele zaplijenjenu bogumilsku zemlju. Sve je, dakle, upućivalo da se Bosni opet sprema velika nesreća. Zadovoljan tokom priprema, papa je uputio mađarskom nadbiskupu pismo puno pohvalnih riječi što je "hrabro pripasao križarski mač da goni heretike u Bosni".

Zanimljive su dalje papine upute nadbiskupu u vezi s pripremama za rat. Da bi se postigao puni uspjeh, papa savjetuje nadbiskupa da u onim zemljama (Bosna s Humom - današnja Hercegovina) "podstiče vjernike protiv nevjernika".¹⁰ to jest katolike protiv bogumila, dakle sugerira vjerski rat i krvoproliće unutar naroda. Navedene papine sugestije zorno pokazuju domet politike stranaca koji nisu birali sredstva, pa ni najkrvavije metode, kad su bili u pitanju njihovi interesi u ovoj zemlji. O samom toku pohoda nema dovoljno podataka, ali se može pretpostaviti da su rezultati bili mršavi jer se nekoliko godina kasnije otpočelo s pripremama za novi rat.

Pred svaki križarski pohod na Bosnu i stanje u njoj opisivalo se najcrnjim bojama. U papinom pozivu iz 1234. godine za novi pohod, poslat svim nadbiskupima, biskupima, prelatima i vjernicima u Kranjskoj, Istri, Dalmaciji, Hrvatskoj, Srbiji i drugim zemljama, daje se ovakva slika: "U Bosni i susjednim oblastima (tj. Humu) naraslo je mnoštvo nevjernika, a zemlja je zarasla u trnje i koprive, i postala je leglom zmija i grabežljivih ptica".¹¹

U toku priprema za novi rat, papa je poslao svog legata u okolne zemlje da propagira rat, kako bi se "oslobodile one duše koje je vrag prevario". Ovlaštio je bosanskog biskupa (koji je inače bio stranac), da daje oprost od grijeha i druge

¹⁰ Theiner, 1875, 31 - 32.

¹¹ Theiner, 1875, 122 - 123.

povlastice svakome ko stupi u križarsku vojnu i pođe u borbu za uništenje heretika. Oprost su mogli dobiti čak palikuće, razbojnici, pa i ubojice koji su digli ruku na crkvena lica. Iz toga se vidi kakvu je vojsku slala Europa i Rimska kurija da se obračunava s bosanskim bogumilima.

Za vojskovođu ove i ovakve vojske imenovan je sin mađarskog kralja Kolomana, tadašnji namjesnik u Hrvatskoj. Papa mu je posebnim aktom “dozvolio” da osvojenu bosansku državu stavi pod svoju vlast, što jasno pokazuje političku pozadinu ovakvih i sličnih akcija protiv nje.

Ovaj, kao i svaki drugi rat koji je vođen protiv Bosne, smatran je od strane Bošnjana kao pokušaj da se zemlja pokori i ukine njena samostalnost. Zato je i ovaj napad ujedinio sve snage zemlje: heretike, vlastelu i vladara, pa je pružen žestok otpor zavojevaču. Izvorna građa je zabilježila da je samo jedan velikaš iskazao vjernost papi i da je stao na stranu neprijatelja svoje zemlje. Bio je to usorski knez Sebislav (iz sjeveroistočne Bosne), kojeg papa Grgur IX u pismu od 8. augusta 1236. g. hvali zbog toga i kaže da je on “ljiljan među trnjem”, to jest jedini katolik među bosanskom heretičkom vlastelom.¹² Bosanski bogumili su se, naime, poistovjećivali s cvijetom ljiljana (nevini i dobri s dušom čistom kao taj cvijet), pa je papa time htio reći da Bošnjani nisu nikakvi ljiljani kako za sebe govore, nego su obično trnje, a ljiljan je Sebislav koji je među njima jedini katolik.

U vrijeme ovih zbivanja na čelu Bosne nalazio se ban Ninoslav. O tome kako je tekao razvoj događaja govori slučaj da je već prve godine rata dotadašnji bosanski biskup Johannes Wildhausen (Teutonicus) molio papu da ga razriješi te dužnosti, uz obrazloženje da ne može izaći na kraj s bogumilima. Dotični je inače bio poznati inkvizitor i borac protiv heretika. Papa ga u pismu od 20. septembra 1235. g. odvrća od te namjere i hrabri da ustraje u svojoj teškoj borbi, i savjetuje ga: “Ne bježi do smrti od tvoje teške službe. Nego da na heretike i ostale protivnike katoličke vjere muški i jakom rukom udariš”.¹³ Hrabrenje, međutim, nije pomoglo. Izgleda da je biskup poginuo u borbama jer je malo iza toga izabran novi bosanski biskup (dominikanac Ponsa).

Iako je neprijateljska vojska prošla svom Bosnom, prolila more krvi, pljačkala i palila uzduž i poprijeko zemlje, nije ništa ostvareno od onoga zbog čega je papa započeo ovaj rat. Čim se neprijateljska vojska povukla, u Bosni se nastavilo po starom. Nisu pomogle ni brojne tvrđave koje je mađarski nadbiskup sagradio u rubnim dijelovima zemlje iz kojih je ugarska posada

¹² Theiner, 1875, 147.

¹³ Theiner, 1875, 137.

štitila "pravu vjeru". U nekim mjestima katoličke crkve su predstavljale prave tvrđave s bedemima, ali je sve to u kratkom vremenu bilo razoreno od strane bogumila. Bila je porušena i započeta Katedralna crkva sv. Petra u Vrhbosni (u okolici današnjeg Sarajeva), pa tako od katoličanstva u Bosni nije ostao ni kamen na kamenu.

Ostao je jedan zapis (kronika priora Petra iz samostana Bodroga u Mađarskoj) iz kojeg ponešto saznajemo šta su tokom ovog pohoda po Bosni radili inkvizitori i križari s Kolomanom na čelu. Između ostaloga, spominju se lomače na kojima su spaljivani uhvaćeni bogumili, i druge nesreće kojima je bila izložena zemlja i narod.

Nijedna akcija koju su u Bosni sprovodili Rimska kurije, inkvizicija ili križari, nije davala željene rezultate niti je bila dugog vijeka. Nakon svakog pohoda, za malo vremena bilo je sve po starom. Stanje je čak postajalo sve gore. Može se zamisliti šta se sve dešavalo kad je bosanski biskup morao bježati iz zemlje. Već se 8. maja 1252. g. u jednom dokumentu spominje Đakovo kao novo sjedište bosanske biskupije. Činjenica da od tada (1252. g.) pa u narednih nekoliko stotina godina u Bosni nije više stolovao nijedan katolički biskup (izuzev kraćih pokušaja), jasno govori kakva je bila snaga bogumila i kako su branili svoju zemlju i vjeru. Zato nije čudo da je 1324. godine jedan anonimni španjolski putopisac, koji je u to vrijeme putovao Bosnom zapisao da je "u zemlji Bosni nekatolički narod".¹⁴ Jedan drugi izvor iz tog vremena opisuje težak položaj katolika u Bosni i naziva ih "bijednim kršćanima u bosanskoj državi". Četrdeset godina kasnije, kroničar Petar Ransanus u svom spisu cijeli narod Bosne doslovno identificira s bogumilima: "patareni (bogumili), narod bosanski".¹⁵

U satiranju bosanskog bogumilstva istakla su se dva crkvena reda: dominikanci i franjevci. Dominikanci su prvi došli (početkom 13. stoljeća). S njima, ustvari, inkvizicija započinje djelovanje na ovim prostorima. Prvi inkvizitori, pa i biskupi, mahom su bili pripadnici tog reda. Iako su doslovno to bili profesionalci u borbi protiv heretika, za razliku od drugih zemalja u Europi, u Bosni su polučili slab uspjeh. To je bio razlog da su pred kraj 13. stoljeća ovdje počeli s radom pripadnici još jednog reda. Bili su to franjevci.

Crkveni krugovi su, naime, analizirajući slabe rezultate u suzbijanju bosanske hereze, na koncu shvatili da pored metode grube prisile postoje i druge, a to je blaga riječ, nagovaranje i tumačenje onoga šta se želi nametnuti i

¹⁴ Samodlaka, 1931, 8.

¹⁵ Scriptorum, 1746, 195.

prenijeti. Za takvu metodu bili su podesniji franjevci, daleko uviđavniji od dominikanaca iza kojih su posvuda ostajali samo garež lomače i ruševine.

Prednost franjevac je bila i u tome što su njihovi misionari mahom bili iz domaće sredine pa su kao takvi poznavali duh i narav onih s kojima su radili. Posebna prednost bila im je poznavanje jezika sredine u kojoj su djelovali. Zahvaljujući tome, brzo su se pokazali rezultati, što je izazvalo zavist dominikanaca. To se kasnije pretvorilo u otvoren sukob. Loši odnosi između njih proizišli su, ustvari, iz zahtjeva franjevac da se njima prepusti pravo na ubiranje crkvene desetine u zemlji, kao i na inkvizicijski rad. Sve je to donosilo dobre prihode koje su do pojave franjevac uživali samo dominikanci.

U dokazivanja svoga prava, franjevci su ukazivali na činjenicu da već dugo bosanski biskupi (iz redova dominikanaca) žive izvan zemlje (u Đakovu), i samo formalno nose titulu bosanskog biskupa, dok se oni na licu mjesta bore protiv heretika i to bez ikakvih sredstava. Neimaština im je skoro potpuno zaustavila djelatnost pa od pape traže da njima dodijeli pravo na ubiranje crkvene desetine, i da se biskup bira iz njihovih redova.

Papa je jednom presuđivao u korist dominikanaca, drugi put u korist franjevac. Upućivane su žalbe, tužbe, i to je trajalo punih šest godina (1325-1331. g.). Na koncu su franjevci izašli kao pobjednici, i tako su dobili ekskluzivno pravo na inkvizicijski rad u Bosni. Sada oni postaju glavni borci protiv bosanskih bogumila. Od tada Katolička crkva ovdje počinje bilježiti više uspjeha, iako nisu često primjenjivane krute inkvizicijske metode kako su to činili dominikanci. Ovim događajima završava se važno razdoblje borbe Katoličke Crkve protiv bosanske hereze.

Sređivanje odnosa između dominikanaca i franjevac nije značilo lakšu borbu protiv bogumila. Njihovi sukobi su skoro potpuno zaustavili rad na obraćanju bogumila. Izgubilo se i ono što je mukotrpno stečeno u dotadašnjem radu. Nepovoljne okolnosti su bile i te što je upravo tada na bosansko prijestolje došao sposobni ban Stjepan II, kojemu je glavni cilj bio da stvori jaku Bosnu koja se neće više samo braniti nego će i napadati. To je podrazumijevalo jaku centralnu vlast koja će imati pod kontrolom sve šta se dešava u zemlji, pa tako i rad inkvizicije.

Jasno je da novi ban nije blagonaklono gledao na rad katoličkih misionara, odnosno na nastojanja Rimske kurije da iskorijeni domaću vjeru, s obzirom da joj je i sam pripadao. Zato je na sve načine ometao rad franjevac i inkvizitora, i ograničavao njihovu prisutnost. I ne samo to. U izvještajima se navodi da je protjerivao biskupe čak iz nekih dalmatinskih gradova koji su u to

vrijeme bili pod utjecajem bosanske vlasti. Tako je makarski biskup Valentin morao bježati u Omiš itd.

U Rimu se za sve to znalo. Kad je stanje postalo krajnje zabrinjavajuće, papa Benedikt XII je odlučio da povede novi križarski rat protiv Bosne. Opet je poslan poziv na sve strane, vršile su se pripreme, ali nema dovoljno podataka o njegovom toku. Stanje je u svakom slučaju i nadalje bilo vrlo nepovoljno za Katoličku crkvu. Vršen je veliki pritisak na bana da omogući nesmetan rad njenim djelatnicima, ali se stanje nije mijenjalo. U međuvremenu, papa Benedikt je umro pa je pripreme oko podizanja novog križarskog pohoda nastavio njegov nasljednik, papa Inocent VI. U proljeće 1356. g. imenovao je provincijala mađarskih dominikanaca vođom pohoda, s pravom da dodijeli oprost svakome ko se priključi križarima. Ni ovaj, kao ni mnogi prethodni pokušaji nije urodio plodom.

Među strancima koji su harali Bosnom u misiji satiranja bogumilstva, bili su i njeni najbliži susjedi: Srbi i Hrvati. Često su i oni, kao i Mađžari, pod plaštem borbe protiv krivovjerja, pokušavali ostvariti svoje političke ciljeve, pokoriti Bosnu, ili barem steći plijen. U tome se posebno istakao srpski kralj Dragutin. On je koncem 13. stoljeća kao mađžarski vazal poduzeo velike progone u privremeno zaposjednutom sjeveroistočnom dijelu Bosne (Soli i Usora). To je obavljao tako temeljito (svirepo), da ga domaći (srpski) izvori na sva usta hvalili što je “u zemlji bosanskoj mnoge heretike obratio na veru hristijansku i pokrstio ih”.¹⁶

Srpski izvori su puni pogrda za bosanske bogumile. Iz doba kralja i cara Dušana (1331-1355. g.) potječu četiri anateme (prokletstva) protiv bosanskih bogumila “zlih jeretika, prokletih babuna, lažnih krstjana koji se rugaju pravoj veri”. Jedan srpski izvor iz 1329. godine za njih kaže da su to “*bezbožni i pogani babuni Bosne*”, a u drugom izvoru stoji da su to “zli heretici i trikleti babuni koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu častnom”.¹⁷ Iz tog vremena je i pohod cara Dušana na Bosnu, koji se neslavno završio.

Srbi su i kasnije koristili svaku priliku da zlostavljaju bosanske bogumile i nasilno ih prevode na pravoslavlje. Tome su posebno bile izložene oblasti Podrinja. U izvještaju starješine bosanskih franjevac Ivana Kapistrana od 4. jula 1455. g. upućen papi Kalistu III, govori se kako raški (srpski) mitropolit

¹⁶ Solovjev, 1953, 77.

¹⁷ Šanjek, 1975, 14.

nastoji pokrstiti bosanske heretike, ali *“ovi radije umiru u nevjeri nego da prime pravoslavlje”*.¹⁸

Najviše bosanske krvi sa Srbima proliveno je u podrinjskim oblastima, prije svega oko i zbog Srebrenice i tamošnjih rudnika srebra. Srbi su stotinama godina sve činili da prisvoje ta bogatstva. Međutim, koliko god su bili uporni u tim nastojanjima, toliko su Bošnjani bili odlučni da brane svoju zemlju, a time i vjeru. Neviđena upornost Srba da se dočepaju podrinjskih oblasti, posebno Srebrenice, postaje jasnija ako se napomene da je samo srebrenička carina bosanskoj državi donosila godišnji dohodak u iznosu od 30.000 dukata, a tamošnji rudnici srebra, koji su bili među najvećim na Balkanu, godišnje su davali preko 100.000 dukata, i još mnogo toga. Iz toga se vidi da je pozadina svih njihovih napada i ratova s Bosnom, kakav je bio slučaj i s Madžarima - predvodnicima križarskih ratova, bio ekonomski motiv, to jest pljačkanje, prisvajanje bosanskog bogatstva i teritorija.

Svi napadi koji su dolazili sa srpske strane bili su praćeni neviđenim zločinima. Opravdanje su imali jer su, tobož, išli na "zle heretike i triklete babune koji se ne klanjaju svetim ikonama i krstu častnom", što im je davalo pravo da rade šta su htjeli. Kada su 1411. godine upali u Srebrenicu, zapisi kažu da su je prvo temeljito opljačkali a onda spalili, kojom prilikom je u pokolju izginulo mnoštvo ljudi koji su se pobunili, a suvremeni srpski izvori to opravdavaju jer su bili "svi jeresi bogumilske".¹⁹

Bošnjani se, međutim, nisu predavali. Srebrenica je ostala u srpskim rukama do 1425. godine kad su je Bošnjani povratili. U teškim bojama koji su vođeni neprijatelj je doživio težak poraz, a u završnoj bici sasječene su skoro sve srpske vojvode.

Srbi, međutim, nisu ispuštali tako bogat plijen i nije prošlo dugo opet su povelj rat i zauzmu Srebrenicu. Kralj Tvrtko II ju je 1426. g. povratio, ali su je Srbi iduće godine preoteli, da bi je Bošnjani povratili 1428. , onda Srbi preoteli 1439. godine. Prelazila je iz ruke u ruku i 1445., 1448., 1450., 1458., godine i tako je trajalo, sve dok je nisu definitivno osvojili Turci zajedno s ostalom Bosnom.²⁰

I sa hrvatske strane koristila se svaka prilika da se napadne i zauzme barem dio Bosne. I njima je najbolji izgovor bila borba protiv heretika, pa su se

¹⁸ Fermendžin, 1892, 225.

¹⁹ Solovljev, 1953, 91 i d; Burin, 2005, 402 - 403.

²⁰ Ćorović, 1940, 182 i d.

rado odazivali pozivima pape i mađarskog kralja da pođu na satiranju bosanskog krivovjerja.

Koncem 13. stoljeća u tome se najviše istakao, tada moćni, bibrski knez Pavle Šubić. Sve je radio uz blagoslov tadašnjeg pape Bonifacija VIII. Bila je zamišljena akcija većih razmjera. Godine 1303. bio je pozvan i mađarski nadbiskup Stjepan da se sa svojim križarima priključi toj vojni. Izvori nam ne govore pojedinostima šta se sve dešavalo tokom tog pohoda, ali da su vođeni dugi krvavi okršaji i da su Bošnjani branili svaki pedalj svoje zemlje i svoju vjeru, govori podatak da je u tim okršajima poginuo i ban Mladen Šubić (brat kneza Pavla), negdje u brdima istočne Bosne. Ljetopisac je zabilježio da je hrvatski ban kruto ubijen "od nevjernih heretika".²¹

Papa Ivan XXII pismu iz 1319. g. upućenom Mladenu II Šubiću piše: "S bolom u duši doznali smo da je Bosna zapala u takvu nevjeru da su ondje zapuštete crkve, iskorijenjeno svećenstvo, izruguju se Kristovim svetinjama, ne poštuju križ, nema pričesti, ne zna se za krštenje".²²

Unatoč svim pokušajima da se stane ukraj bogumilima i da im se zemlja podvrgne papinskom autoritetu, u tome se nije uspijevalo. Nakon protjerivanja Hrvata i obnavljanja vladavine domaće dinastije Kotromanića, Bosna je počela ubrzano jačati, kako politički i privredno, tako vjerski. Nakon duge vladavine bana Stjepana II (1314-1253 g.), na prijestolje dolazi moćni kralj Tvrtko I (1353-1391. g.). Prvo razdoblje njegove vladavine proteklo je u znaku žestokih križarskih napada kojima su po pravilu na čelu bili Mađari, onovremena evropska velesila. I sada se sve pripremalo i odvijalo na inicijativu, uz pomoć i blagoslov pape.

Pritisak je bio toliki da su samo tokom jedne godine (1363.) na Bosnu poslate čak dvije vojske, ali su u obje doživjele težak poraz. Jednu je osobno predvodio mađarski kralj (Ladislav), ali ni to nije pomoglo. Druga je u teškom boju pod Srebrenikom (oblast Usore), bila skoro potpuno uništena. Izginule su brojne velmože, a ostatak vojske je sramotno uzmakao, i to takvom brzinom da je bio izgubljen i veliki državni pečat koji se nalazio kod nadbiskupa, koji je učestvovao u pohodu. Ovim pobjedama Bosna je za duže vrijeme osigurala mir, a to je značilo i mirniji vjerski život, bez uplitanja stranaca.

Vremenom je bilo sve manje onih koji su bili spremni krenuti na Bosnu. Vijesti koje su stizale o onome šta bogumili čine uhvaćenim katoličkim misionarima, inkvizitorima pa i vojskama, obeshrabrile su i najhrabrije.

²¹ Klaić, 1897, 82.

²² Farlati, 1751, 57; Theiner, 1875, 463 - 464.

Stoljetni napadi tokom kojih su nad bogumilima vršeni zločini, u njima su stvorili prkos i odlučnost da unatoč teškim stradanjima ne pokleknu, nego da do kraja ustraju u odbrani svoje vjere i zemlje. Shvatili su da mogu opstati samo ako se suprotstave napadačima i uzvrate im istom mjerom.

Iako je bogumilskim vjernicima bilo strano svako nasilje, čak nad životinjama i biljkama, u situaciji kad se radilo o opstanku, tada više nije bilo dvojbe. Kako god su križari njih proganjali i ubijali na najsvirepiji način, (sakatili, čerečili, spaljivali na lomačama i sl.), ni bogumili nisu ostajali dužni njima. Uzvraćali su im istom mjerom.

Sačuvana izvorna građa slikovito opisuje šta su križari, inkvizitori i misionari doživljavali u Bosni. Oko godine 1222. bogumili su, braneći se, ubili čak 32 dominikanska redovnika, odnosno inkvizitora. Godine 1223. godine gubi se svaki trag papinom legatu Akonciju, kojeg je papa bio zadužio da povede križarsku vojnu na Bosnu.²³ Godine 1239. u Bosnu je krenula skupina od 26 dominikanaca iz Češke, predvođenih blaženim Andrijanom, među kojima je bio i jedan Dubrovčanin, izvjesni fra Mihajlo. Ni za njih se nije nikada više ništa čulo. Bez sumnje su ih bogumili uhvatili i pobili.²⁴ Isto se 1255. godine desilo vrhovnom inkvizitoru za Dalmaciju i Bosnu, prioru Zadarskog dominikanskog samostana, Pavlu Hungarusu. Kronike su zabilježile da su ga bogumili uhvatili, lancima vezali za kolac i živa spalili. Crkva ga je kasnije zbog mučeničke smrti proglasila blaženim.²⁵

Tokom teških okršaja bogumili su rušili i palili sve što je bilo katoličko. Kronike bilježe mnoge slučajeve rušenja crkava i samostana. Već je spomenuto kako su 1242. godine sraznili sa zemljom skoro tek završenu Katedralu sv. Petra u Vrhbosni. Kronika priora iz Bodroga (u Madžarskoj) spominje rušenje dva dominikanska samostana s crkvama itd. Kakav je bio položaj katoličanstva u Bosni govori podatak da su neke crkve u Bosni bile čak utvrđene bedemima i kulama. Ni to ih nije moglo sačuvati. U okršajima tokom križarskog rata iz 1235. godine bogumili su ih sve sraznili sa zemljom. Isto se dešavalo stotine godina kasnije. Spominje se slučaj iz 1450. godine kada je među brojnim crkvama i samostanima spaljen i razoren franjevački samostan u Milama kod Visokog, a svi zatečeni redovnici pobijeni.²⁶ To je bilo u vrijeme krvavih progona bogumila, pa se na okrutnost odgovaralo okrutnošću.

²³ Smičiklas, 1905, 242.

²⁴ Iveković, 1881, 91.

²⁵ Zaninović, 1917, 265.

²⁶ Jelenić, 1906, 43 - 44.

Obračun bogumila s katolicima koji su djelovali protiv domaćih vjernika nastavio se i nakon turskog osvajanja zemlje. U nekrologiji franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci zabilježeno je kako su 1465. godine "heretici okrutno ubili pet franjevaca u samostanu Sv. Marije blizu Visokog". Ljetopisac nas izvještava da su bogumili katoličke djelatnike prvo mučili a onda ih pobili.²⁷

Ustvari, čitava prva polovina 15. stoljeća bila je u znaku teških sukoba između Katoličke Crkve i bogumila. Njen položaj je bio takav da je 1402. godine papa Grgur XII morao osobno intervenirati i uložiti velike napore da spriječi bijeg franjevaca iz Bosne koji su neprestano živjeli pod pritiskom i u strahu od bogumila. Ustvari, ovi su se samo branili od nasrtaja i pokušaja da ih se pokrsti, a naprijed je bilo govora o tome na koji način je inkvizicija to radila. Slikovite su riječi dominikanskog djelatnika Tome Tomasina iz tog vremena koji je zapisao da heretici bogumili u Bosni „nestaju kao vosak na vatri”.²⁸

Ima puno razloga da se ova specifična vjera održala za sve vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države unatoč svim nedaćama s kojim je živjela. Nije ju uspjela slomiti ni inkvizicija ni nebrojene križarske vojne, za razliku od sličnih vjerskih pokreta u drugim europskim zemljama čiji su sljedbenici nestajali tokom križarskih pohoda. Podsjetimo da su moćni katari u južnoj Francuskoj definitivno uništeni 1244. godine, na način kako je inkvizicija to radila i u Bosni. Nakon pada njihovog glavnog uporišta Montségura (kod Tuluza, jugozapadna Francuska), samo na jednoj lomači spaljeno ih je 200.²⁹ Podsjetimo da su upravo tih godina i u Bosni križari žarili i rušili, ali za razliku od francuskih katara, s bosanskim bogumilima nisu mogli izaći na kraj.

Bosna je uspjela sačuvati svoju vjeru unatoč stoljetnim nastojanjima Rimske kurije i Evrope da je iskorijene, zahvaljujući općim ljudskim vrijednostima koje ta vjera propovijeda, čega su se strogo pridržavali njeni vjernici. To je u pravom smislu bila narodna vjera, kojoj su u Bosni podjednako pripadali svi slojevi društva, kako običan narod, tako vlastela i vladari. Važno je napomenuti da ona nije ničim nametala niti je sankcionirala svoj autoritet vjernicima. Historijska građa jasno pokazuje da su joj svi domaći vladari pripadali. Neki od njih su se u određenim okolnostima morali odreći svoje vjere pod pritiskom pape i evropskih vladara, mada je to često bilo fiktivno.

Vezu i pripadnost bosanskih vladara domaćoj vjeri pokazuje aktivno učešće njenih starješina u vladarskim poslovima. Bogumilske starješine su na

²⁷ Jelenić, 1916, 357.

²⁸ Dragojlović, 1987, 73.

²⁹ Serrus, 1997, 62 - 63.

dvorovima djelovali kao dijaci, savjetnici, poslanici, ovjeritelji državnih dokumenata i sl.³⁰ Ipak, po nekima je sporno pitanje da li je bogumilstvo u Bosni predstavljalo državnu vjeru. Ako se to posmatra s gledišta kako je to bila zvanična Crkva u drugim zemljama, onda se za bogumilstvo to ne može reći. Ali ako se uzme u obzir karakter i specifična uloga koju je domaća vjera imala u Bosni, može se reći da je na određen način ona to ipak bila.

Bogumilske vjerske starješine, naime, nisu posezali za svjetovnom vlašću niti su se u nju miješali. To nije bilo u skladu s principima učenja te vjere, jer se od vjernika, najviše od svega tražila moralna čistota, to jest dobrota i poštenje, bez obzira kojem društvenom statusu neko pripada i koju funkciju obnaša. Bogumilska vjera je iznad svega osuđivala gramzivost, pohlepu i druge poroke. Njeni vjernici su morali biti svima uzor i primjer. Od njih se tražila umjerenost u svemu. Višak su morali davati onima koji imaju manje, morali su biti umjereni u ishrani, pomagati slabe i siromašne, kloniti se raskalašenosti, žena se morala poštovati i cijeniti, nikoga ne uvrijediti, ne nanijeti drugome bol ili ozljedu, domovinu braniti svim i svačim itd. Onaj ko se pridržavao ovih općeljudskih načela, imao je pravo nazvati se dobri Bošnjani. To je u srednjem vijeku postalo sinonim ne samo za bosanske bogumile, nego za sve Bošnjane (Bosance), s obzirom da su skoro svi pripadali toj vjeri.

Shodno navedenim vjerskim principima, shvatljivo je da je svaki vjernik nastojao živjeti i raditi po tim principima, a to znači da je seljak marljivo obrađivao svoju zemlju, kovač se trudio da iskuje dobar srp, kosu, čekić, mač i dr, trgovac nije smio zakidati kupce, a vladar se trudio da što bolje upravlja zemljom za opću dobrobit svih podanika i da se brine i čuva je od napada. Da su vladali upravo takvi društveni odnosi, govori podatak da u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo ustanaka nižih društvenih slojeva, za razliku od drugih zemalja u Evropi, pa i u onima u neposrednom susjedstvu Bosne.

Dok je zvanična crkva sebi prisvajala pravo da obavlja državnu pravnu funkciju i da sankcionira državne funkcije, npr. krunjenje vladara, čime ga je stavljala u ovisan položaj prema instituciji crkve, Bosanska crkva se nije služila tim pravom jer bi to proturiječilo njenim načelima o odnosu prema vlasti i pogledu na svijet. Pa ipak, vjerske starješine su u čitavoj zemlji i kod svih imali ogroman autoritet kome su se podjednako klanjali i uvažavali kako običan puk, tako velikaši i vladari, pa i stranci.

Čak su i Dubrovčani, koji su održavali prisne trgovačke veze s Bosnom, mada katolici, visoko cijenili moralnu stranu bogumila. U međusobnim vezama i

³⁰ Babić, 1972, 114 i d; Jalimam, (a), 1999, 215 i d.

poslovima nisu nikada od njih tražili zakletvu, niti su je ovi kome davali. Dovoljna je bila njihova riječ. Često su izričito zahtijevali da se na ugovore koje su sklapali sa bosanskim vladarima ili nekim od bosanskih velikaša, svakako stavi potpis nekog od bogumilskih prvaka, ističući da je to "zbog običaja", a ustvari zbog sigurnosti jamstva. Čak i kad se rješavao međudržavni spor, druga strana je često izričito tražila da spor presudi bogumilski djed, za koga se i vani znalo koliko se u Bosni cijeni i da mu vladar neće uskratiti poslušnost.

Prisan odnos i suradnja naroda, vlastele i vladara, s jedne strane, i vjerskih starješina, s druge strane, najviše su dolazili do izražaja kada bi zemlji zaprijetila opasnost izvana. Tada su se svi dizali na njenu odbranu, bez obzira da li je cilj napada bio obračun s vjerskim sljedbenicima ili su to bili čisto politički, odnosno osvajački motivi. Pouzdano se zna da je većina velikaških porodica pripadala bogumilskoj vjeri, među kojima su bile i one najuglednije i najmoćnije kao: Hranići, Pavlovići, Klešići, Hrvatinići i dr. Spomenimo da je nepokolebljivi bogumil bio i znameniti velikaš Hrvoje Vukčić, zatim nepobjedivi vojvoda Vlatko Vuković (vojskovođa kralja Tvrtka I), te herceg Stjepan Vukčić i dr. Na njihovim dvorovima su stalno bili prisutni neki od bogumilskih starješina koji su za njih obavljali razne dužnosti, među kojima i diplomatske službe.

O odnosu vladara prema domaćoj vjeri najbolje pokazuje slučaj bana Ninoslava iz 13. stoljeća. I on je, dakako, po rođenju pripadao domaćoj vjeri. Međutim, kao ban, pod pritiskom Rimske kurije i Mađara bio je u jednom trenutku primoran da je se odrekne pa je tako na silu postao katolik. Ali to je izazvalo ogorčenje u zemlji pa su mu velikaši i narod uskratili poslušnost. To ga je natjeralo da se ponovo vrati u krilo domaće vjere. Time je izazvao Rimsku kuriju koja je protiv Bosne povelila križarski rat. Međutim, digla se čitava zemlja. Narod je predvođen banom pružio žestok otpor i prijetnje Rima su se izjalovile.

Na bogumilsku pripadnost bosanskih vladara upućuje brojna izvorna građa. U izvještajima papinih izaslanika, inkvizicije i domaćih franjevac, često se navode optužbe protiv vladara da i oni slijede i pomažu krivovjerje u svojoj zemlji. Papa Grgur IX u pismu od 10. oktobra 1233. g. podsjeća bana Ninoslava da su svi njegovi preci, to jest bivši vladari Bosne, bili "zaraženi heretičkim krivovjerjem".³¹

Dvjesto godina kasnije (1435. g.), jedan franjevac je u izvještaju papi zabilježio za kralja Tvrtka II sljedeće: "Ovaj kralj je samo po vanjštini kršćanin, zapravo nije ni kršten, i na sve načine sprečava fratre u svojoj zemlji da krste

³¹ Theiner, 1875, 120.

ljude ... tamo žive manihejski heretici ... divlji neprijatelji crkve".³² I za pretposljednog kralja Tomaša se zna da je također bio bogumil, ali je pod pritiskom pape i Evrope morao preći na katoličanstvo. Čak je morao napustiti svoju dotadašnju ženu (Vojaču) jer je bila bogumilka, mada je s njom imao dijete (Stjepana, koji će ga naslijediti na prijestolju). To je, međutim, bez sumnje, bilo više formalno jer su ga mnogo godina kasnije, kad je već bio tobož katolik, franjevci optuživali kod pape u Rimu da nije sasvim raskrstio s bogumilima. Braneći se od optužbi, Tomaš piše papi: "Privremeno sam dobar s patarenima jer ih je mnogo i jer su moćni".³³

S obzirom da je skoro ukupno bosansko stanovništvo pripadalo domaćoj (bogumilskoj) vjeri, jasno je da je iza nje stajala država. To je razlog da se uspjela othrvati svim pritiscima i pokušajima sa strane da se iskorijeni, za razliku u drugim zemljama Evrope gdje su pripadnici ove vjere u vidu sekti iskorijenjena već nakon prve ili druge intervencije križara ili inkvizicije. Bosansko bogumilstvo je opstalo sve do dolaska Turaka, to jest sve do 1463. g. pa i duže.

Bosanska hereza je za Rimsku kuriju i inkviziciju bila trn u oku iz još jednog razloga. Ne samo što je to bila vjera cijele zemlje i naroda nego je bila i ideološka inspiracija svim dualističkim grupama i sektama u Evropi. I ne samo to. Bosna je bila sigurno utočište svim proganjanim u Evropi. Taj ugled i status je zadržala kroz sve vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države.

U već spominjanom traktatu o hereticima, koji je napisao Anselmo iz Aleksandrije u 13. stoljeću, navodi se da je heretičko učenje koje je doprlo u Francusku stiglo iz Bosne. Veze bosanskih bogumila sa talijanskim patarenima i francuskim katarima (albigenzima) višestruko su posvjedočene. Arhivska građa potvrđuje da su bosanski bogumili, francuski katari i talijanski patareni održavali prisne veze. Katarske starješine, među kojima i njihov "papa", često su boravili u Bosni, i obrnuto. Jedan dokument iz 1223. g. spominje kako se vjerska situacija u južnoj Francuskoj pogoršala povratkom katarskog pape koji je dugo vremena boravio u Bosni.³⁴ Te veze, boravak i povratak katarskog pape (herezizarha) iz Bosne spominje i papin legat u Francuskoj Konrad u pismu od 2. jula 1223. g. upućeno rounskom nabiskupu.³⁵ Taj podatak su

³² Thallóczy, 1916, 38.

³³ Rački, 1869 (VII), 152 - 153; Imamović, 1995, 205.

³⁴ Babić, 1972, 274 - 275.

³⁵ Thouzellier, 1961, 34 - 40.

preuzeli i anali opatije Sv.Albana u Engleskoj, koji je zabilježio kroničara opatije Rogera de Wendover.³⁶

Na poznatom saboru dualističkih crkava, održan 1167. godine u Saint-Felix de Caraman kod Tuluza u Francuskoj, savjetovani su francuski katari i talijanski patareni da se organiziraju po uzoru na ostale bosanske bogumile. Tristo godina kasnije, bosanski bogumili su još uvijek bili inspiracija evropskim hereticima. U pismu Ladislava Morovićkog iz 1437. g. spominju se veza bosanskih bogumila sa češkim husitima, za koje se zna da su bili pod snažnim utjecajem bosanskih heretika.

Veliki ugled bosanskih bogumila kod europskih heretika i njihov utjecaj na njih, temeljio se još na nečemu što je Bosnu učinilo jedinstvenom zemljom u Europi, a što je bio dodatni razlog da se njome neprestano bave papa, inkvizicija i križari. Bio je to njen Univerzitet heretičkih studija, jedinstveno takvo učilište na tlu srednjovjekovne Evrope.

O bosanskom Univerzitetu saznalo se iz dokumenata pronađeni u arhivskoj građi nekih talijanskih gradova. Godine 1180. spominje se izvjesni Kalajan iz Vicence u Italji koji je išao u Bosnu na "posvetu". Godine 1200. spominju se braća Matej i Aristodije iz Splita (doseljenici iz Apulije u Italiji), koji su išli u Bosnu da "uče".

Konkretniji podaci o ovom univerzitetu pronađeni su u arhivu inkvizicijskog suda u Turinu (sjeverna Italija), pred kojim je vođen sudski postupak protiv nekoliko osoba koji su optuženi za herezu, a koji su išli u Bosnu da usavrše znanje kod tamošnjih "vrsnih magistara" (profesora). U zapisniku sa suđenja nevedeno je da je 1347. godine tamo išao Moretus Rabellator, godine 1360. Ivan Narro i Grano Bencius, godine 1377. Petar Patricii oko 1380. godine, a njegov brat Jakov oko 1382. godine te Jacobus Bech 1387. godine.³⁷

Potrebno je napomenuti da su već u Kulinovo doba u Bosni djelovali visoki filozofsko-teološki teoretičari. Oni su ti koji su 1203. godine vodili dogmatske rasprave s papinim izaslanikom Casamarisom na Bilinu polju kod Zenice, inače vrsnim vatikanskim teoretičarem, a povodom optužbi da se u Bosni masovno slijedi krivovjerje. Samo se po sebi razumije da su bogumilske starješine, odnosno teolozi, morali biti školovani i visokoučeni. Ta znanja su mogli steći samo na visokim učilištima ranga univerziteta, i to u Bosni, s obzirom da su zastupali dualističko učenje koje nigdje u Evropi nije imalo

³⁶ Wendover, 1842, 87 - 88.

³⁷ Amati, 1865, 44 - 45; Kniewald, 1949, 240 i d; Basler, 1975, 479 - 480; Šanjek, 1975, 108; Imamović, 1995, 189 - 193.

slobodu djelovanja do u Bosni. Taj univerzitet je nesumnjivo postojao i djelovao mnogo prije nego je 1347. g.odine spomenut u sudskom procesu vođen pred inkvizicijskim sudom protiv osoba koje su išle u Bosnu da se “usavršavaju” na tamošnjem učilištu.³⁸

Značaj bosanskog Univerziteta je u tome što je bio jedini u Evropi na kojem su se izučavale dualističke (krivovjerne) doktrine pa je za pravovjernu Evropu bio heretički i kao takav, ozloglašen i pod udarom Svete stolice, odnosno inkvizicije i križara. Na osnovi onoga što znamo o bosanskoj herezi, jasno je da su se na njemu izučavale neomanihejske doktrine dualističkog sadržaja. Ukratko, suština tog učenja je čisto filozofsko-teološke naravi. Prema tome, riječ je o visokim naukama koje su zahtijevale široku organizaciju i uvjete djelovanja.

Na ovom učilištu znanja su, bez sumnje, stjecala i svjetovna lica, prije svega brojni dijaci koji su djelovali na vladarskim i vlastelinskim dvorovima. Oni su bili ti koji su vladarima i velikašima sastavljali i pisali povelje, pisma, oporuke i dr, na raznim jezicima i pismima.

Veliki broj sačuvanih vjerskih i svjetovnih rukopisa, koji su nastali na ovom tlu, dokazuju da su postojale i institucije skriptorija, to jest prepisivački centri, kao i biblioteke. Njih su, dakako, mogla voditi samo učena (školovana) lica. Tako je bilo u čitavoj onovremenoj Evropi, i Bosna je, kao i drugi, samo slijedila duh vremena.

Kao što su na ostalim evropskim učilištima djelovali i predavali znameniti profesori koji su uglavnom bili crkvena lica, isti je slučaj bio s Bosnom. Najučenija domaća lica bili su bogumilski prvaci pa su, bez sumnje, u isto vrijeme neki od njih bili profesori na ovdašnjem Univerzitetu. Izvorna građa isključivo njih spominje kada su u pitanju dogmatske rasprave s predstavnicima Rimske crkve. Oni su bili najpozvaniji interpretatori i naučitelji dualističkih dogmi i shvaćanja. Bosanski vladari su u više navrata na poziv slali u Rim svoje vjerske vođe da u Vatikanu vode raspravu s vodećim papinim autoritetima za dogmatska pitanja. Kralj Tomaš je 1461. godine poslao u Vatikan trojicu bogumilskih starješina koji su raspravljali s čuvenim onovremenim inkvizitorom i teoretičarem Torquemadom. Jasno je da su bili vrsni teoretičari ne samo za za pitanja dualizma koji su su obrazlagali i branili, nego su bili i vrsni poznavaoци učenja koje je zastupala zvanična Crkva.³⁹

³⁸ Basler 1975, 479 - 480

³⁹ Kamber, 1933, 27 i d; Kniewald, 1949, 174 i d.

Na puno stećaka, nadgrobnih spomenika, prikazani su neki od vjerskih starješina. Na stećku iz Humskog kod Foče prikazan je gost (rang vjerskog bogumilskog starješine), Milutin s knjigom u ruci, kao simbolom svoje učenosti i profesije. Ista slika se vidi na stećku iz Hoćevlja kod Breze na kojem je prikazan lik kako sjedi na stolici, a ispred njega je otvorena knjiga, tipičan prikaz jednog učenjaka, odnosno profesora.

Ovaj starobosanski Univerzitet djelovao je dokle god je postojala srednjovjekovna bosanska država, a s njome i bosanska hereza, odnosno bogumilstvo. Padom Bosne pod Turke 1463. g. i proces prihvatanja islama koji je potom uslijedio, dovelo je do odumiranja bogumilstva, što je, pak, dovelo do gašenja njegovih institucija, u što spada i spomenuto učilište.

Djelovanje inkvizicije na ovom prostoru odvijalo se sve do dolaska Turaka u Bosnu 1463. g. Ono što je ovdje činila stotinama godina, nije moglo ostati bez dubokih posljedica po zemlju i narod, a u određenoj mjeri i po Europu. Čak što više, može se slobodno reći da je inkvizicija Bosni odredila krvavu sudbinu s kojom je živjela čitavo razdoblje srednjeg vijeka. Ona joj je odredila sudbinu i za četiri naredna stoljeća, koja su uslijedila padom Bosne pod Turke. Progoni, ubijanje i grabež koje su u ime Katoličke Crkve bosanskom narodu činili inkvizicija i križari, kod njega je proizvela ne samo otpor, nego toliki naboj mržnje da su se na koncu radije bacili u zagrljaj posve tuđem, stranom i od Bosne dalekom narodu - Turcima, nego da se poklone silom nametanom križu i da budu priznati od vlasti, onih koji su ih proganjali stotinama godina u ime "prave vjere".

O stavu bogumila prema katoličkoj Europi slikovito govore riječi pretposljednog bosanskog kralja Tomaša, upućene papinom legatu Nikoli Barbuciju: *"S Turcima se ne mogu sam boriti zbog maniheja (bogumila), koji više vole Turke nego kršćane, a umalo da nije veći broj stanovnika manihejski".*⁴⁰

Bogumili su svoje opredjeljenje iskazali 1463. godine kad su Turci napali Bosnu. U kritičnom trenutku nisu ustali u odbranu svoje zemlje niti su se odazvali pozivu svog kralja. Bosna je pala na način čiju sudbinu nisu dovoljno shvatili ni suvremenici tih zbivanja. Zato je u tim krugovima i ponikla poznata izreka da je Bosna "šapatom pala". Time se željelo reći da zemlja nije pružila nikakav otpor zavojevaču jer je, tobož, vojno bila preslaba. Daleko od toga. To opovrgavaju turski suvremeni izvori, koje su iza sebe ostavili sami učesnici sultanovog pohoda.

⁴⁰ Thallóczy, 1914, 415 - 416.

Da nije bilo nesloge između kralja i naroda, kao i između velikaša i kralja, a što je bila posljedica tadašnjih vjerskih progona, Bosna bez sumnje ne bi tek tako završila, a najmanje na način kako se to zbilo. To su doslovno riječi sultana Mehmeda II El-Fatiha - osvajača Bosne, koje je jedne prilike izrekao pred svojim vojskovođama, a povodom hvalisanja nekog janjičarskog age u njegovoj prisutnosti.⁴¹ O tome govori i dubrovački povjesničar Mauro Orbini (16/17. st.), koji je zapisao: "*Bošnjani su vrli ratnici, ali međusobno nemirni*".⁴² I drugi kršćanski pisci su jednodušni u ocjeni da bi s čisto vojnog gledišta Bosnu bilo veoma teško osvojiti.

Uzrok pada Bosne, skoro bez ikakvog otpora, bilo je ustvari u najužoj vezi s bogumilima, odnosno njihovim progonima. Iako su bili česti, sudbonosni su bili oni koje je nekoliko godina pred pad Bosne poduzeo pretposljednji kralj Tomaš, ucijenjen od pape i mađarskog kralja da mora "mačem, ognjem i smrću" uništiti heretike u svojoj zemlji, ukoliko želi njihovu pomoć u borbi protiv Turaka koji su u to vrijeme već bili na njenim granicama. Inkvizicija i križari su i ovaj put bili temeljiti. Prema vijestima suvremenika, tokom tih progona iz Bosne je, uz ogroman broj običnih vjernika, izbjeglo i četrdesetak tak vjerskih starješina. Većina ih se sklonila u Hum (Hercegovinu) kod Hercega Stjepana, u čiju se oblast križari nisu usudili zaći. Oni koji su ostali u zemlji mogli su birati: preći na katoličku vjeru ili otići na lomaču. Mnogi su utekli preko Drine pod zaštitu Turaka koji su ih rado primili kako bi uz njihovu pomoć ostvarili svoje političke namjere po pitanju Bosne.

Zahvaljujući činjenici da je bogumilstvo okupljalo sve slojeve stanovništva, Bosna je uspjela opstati i prebroditi sve ono što je stoljećima činjeno protiv nje. To je tako trajalo dok je postojalo jedinstvo između vladara i naroda. To su znali i neprijatelji Bosne pa su sve činili da razbiju tu slogu. Zato je i vršen veliki pritisak na pretposljednjeg kralja Tomaša, koji je na kraju popustio i tako je Bosni priredio konačnu propast. Ne samo da je po nagovoru pape i mađarskog kralja odbacio vjeru svojih otaca, nego je i sam pomagao inkviziciju i križare protiv svojih podanika, što je bilo sudbonosno za zemlju.

Za sve ono što je činio svome narodu dobijao je pohvale iz Rima. Papa Eugenije IV mu u pismu od 25. maja 1445. godine piše: "*Otkako si uzišao na kraljevsko prijestolje, sačuvao si se kao katolički vladar čist i neokaljan od lisičije i*

⁴¹ Orbini, 1968, 448 (378).

⁴² Ibidem

prevarne lukavosti i kužnih himbenih heretika, koji već dugo drmaju tvojim kraljevstvom".⁴³

Nakon dvije godine teških progona (1449. i 1450. g.), posao je bio tako temeljito obavljen da su papini inkvizitori mogli javiti u Rim da je kralj: *"istjerao opasni narod patarena (bogumila) sa čitavog područja pod kojim se proteže njegova vlast"*. Naprijed je bilo govora šta je u tim progonima bilo s njegovim "opasnim narodom patarena", i kud je morao bježati ako je htio sačuvati tek goli život.

Tomaš je postao svjestan svojih grešaka tek kad su se Turci približili granicama zemlje s namjerom da je osvoje. Kako nije imao oslonca u vlastitom narodu, počeo se obraćati čitavoj Evropi da mu pruže ranije obećanu pomoć i zaštitu. Stanje je bilo veoma teško jer je jedina istinska i prava snaga koja je mogla zemlju obraniti - bosanski narod, od njega okrenuo leđa, a mnogi su bili u izbjeglištvu, ne mali broj baš kod Turaka. Zato je shvatljiva njegova žalba papinom legatu Nikoli Barbuciu, da se ne može sam boriti s Turcima zbog bogumila, koji "više vole Turke nego kršćane".⁴⁴

Tako je zaista i bilo. Kralj se spasio tako što je morao sa sultanom sklopiti izuzetno nepovoljan ugovor, obavezavši se na veliki godišnji danak. Na taj način je spašavao svoje kraljevstvo. Međutim, to je sve bilo kratkog daha. Kad je nekoliko godina kasnije njegov nasljednik morao raskinuti taj ugovor, uzdajući se u obećanu pomoć i zaštitu s te strane, Bosni nije više bilo spasa. Europski "saveznici" su je u datom trenutku iznevjerili i prepustili je njenoj sudbini.

Mnogobrojni bogumili koji su se još od Tomaševih progona nalazili kod sultana, i sami su se priključili napadačima. Oni koji su, pak, ostali u zemlji i silom prevedeni na katoličku vjeru, jedva su čekali da se osvete za sve ono što su pretrpjeli za Tomaševih i ranijih i kasnijih progona, dok je veliki dio naroda u tom kritičnom trenutku za zemlju, iz istih razloga ostao pasivan. Svi su bili ljuti na svog kralja što je nastavio politiku svoga oca i što je i on prionuo uz papu i Mađare, dokazane neprijatelje Bosne.

Pasivnost bosanskog naroda iskazana tokom prodora Turaka svakako je rezultat ovakve situacije. Primanje islama koje je kasnije uslijedilo, upravo je obuhvatilo najveći broj pripadnika domaće vjere, to jest bogumile. Tadašnji papa Pio II je bez sumnje bio dobro informiran o onome šta se u to vrijeme dešavalo u Bosni, pa je komentirajući nastala zbivanja izjavio da su *"Bosansku*

⁴³ Theiner, 1875, 388.

⁴⁴ Thallóczy, 1914, 415 - 416.

državu izdali manihejci (bogumili), a tvrdi Bobovac (prijestolnicu) vojvoda Radak, bivši manihejac a zatim lažni katolik".⁴⁵

Tako je zaista bilo. To je opći sud mnogih suvremenika tih događaja, a tako govori i narodno predanje. Međutim, ni papa ni Europa, kao da nisu bili svjesni niti su se pitali zašto su bogumili to učinili. Nisu shvatili da je to logična reakcija na sve ono što su im inkvizicija i križari činili stoljećima. Zato se s pravom može reći da je sama Europa bacila Bosnu u zagrljaj Turaka i islama, kao i to da je odgovorna za sve ono što je u Bosni uslijedilo nakon toga. To je odredilo njenu trajnu sudbinu s kojom živi već više od pet stotina godina.

ZAKLJUČAK

Srednjovjekovna Bosna je zbog svoje vjere, koja se u literaturi naziva raznim imenima, a u narodu bogumilskom, bila stotinama godina izložena teškim stradanjima. Iako se temeljila na kršćanskom učenju, nije bila priznata od zvanične crkve zbog primjesa dualističkog shvaćanja pa je za nju bila heretička. S te strane poduzimani su stotinama godina krvavi progoni kako bi se iskorijenila. Svaki pohod inkvizicije i križara iza sebe je ostavljao pustoš, nebrojene lomače, spaljene domove, pljačkanje. Oni koji su ustrajavali u svojoj vjeri mogli su birati: otići na lomaču ili izbjeći iz zemlje. Izvorna građa, međutim, daje podatke da proganani bogumili nisu ostajali pasivni u tim progonima.

Koliko god su križari i inkvizicija bili uporni u svom nastojanju da ih unište, bogumili su s još većom upornošću branili svoju vjeru, a time i zemlju, jer su se često iza poziva križarima da idu na Bosnu protiv heretika, krili politički motivi pojedinih zemalja, prije svega Ugarske, da njome zavladaју.

Godine 1222. gubi se svaki trag papinom legatu Akonciju koji je od pape bio zadužen za križarsku vojnu na Bosnu. Godine 1239. u Bosnu je krenula skupina od 26 dominikanaca iz Češke, predvođeni blaženim Andrijanom, među kojima je bio i jedan Dubrovčanin, izvjesni fra Mihajlo. Bez sumnje su ih bogumili uhvatili i pobili. Isto se 1255. godine desilo vrhovnom inkvizitoru za Dalmaciju i Bosnu, prioru Zadarskog dominikanskog samostana, Pavlu Hungarusu. Kronike su zabilježile da su ga bogumili uhvatili, lancima vezali za kolac i živa spalili. Crkva ga je kasnije zbog mučeničke smrti proglasila blaženim.

Tokom teških okršaja bogumili su rušili i palili sve što je bilo katoličko. Godine 1242. sraznili su sa zemljom skoro završenu katedralu Sv. Petra u

⁴⁵ Orbini, 1968, 435 (375).

Vrhbosni. Kronika priora iz Bodroga (u Mađarskoj) spominje rušenje dva dominikanska samostana s crkvama itd. Kakav je bio položaj katoličanstva u Bosni govori podatak da su neke crkve bile čak utvrđene bedemima. Ni to ih nije moglo sačuvati. U okršajima tokom križarskog rata iz 1235. godine bogumili su ih sve savnili sa zemljom. Isto se dešavalo stotine godina kasnije. Spominje se slučaj iz 1450. godine kada je među brojnim crkvama i samostanima spaljen i razoren franjevački samostan u Milama kod Visokog a zatečeni redovnici pobijeni. To je bilo u vrijeme krvavih progona bogumila, pa se na okrutnost odgovaralo okrutnošću. Stanje je bilo takvo da su katolički biskupi oko 1252. godine morali napustiti Bosnu, i preseliti se u Đakovo.

I domaći vladari su dijelili sudbinu svog naroda. Na čelu vojske dočekivali su križare i branili Bosnu i njenu vjeru. Neprijatelji Bosne su shvatili da ne mogu ništa učiniti dok je u njoj sloge, pa su nastojali da bace sjeme razdora između vladara i naroda. Kralj Tomaš i njegov nasljednik Stjepan Tomašević, bili su toliko izloženi pritisku da su i sami morali dozvoliti, čak i učestvovati u progonu svojih podanika. To se sve dešavalo pred samu najezdu Turske, što je jedan od osnovnih razloga da je prilikom sultanovog napada izostao organizirani otpor naroda.

Predposljednji bosanski kralj Tomaš poduzeo je progon bogumila na ultimativan zahtjev Europe i pape, kao cijenu da će od nje dobiti pomoć u slučaju ako sultan napadne Bosnu. Kad je do toga došlo, obećana pomoć je izostala. Kralj je svoju grešku skupo platio, a Bosni navukao nesreću sa nesagledivim posljedicama.

Sa istom politikom nastavio je njegov nasljednik, sin Stjepan Tomašević. I on je prislonio uz papu i katoličku Europu, i dozvolio da mu proganaju podanike zbog vjere. Kada je 1463. godine sultan Mehmed II el Fatih krenuo s vojskom na Bosnu, nije joj bilo spasa. Narod je odbio da je brani, ljut na kralja zbog progona. U Turcima su vidjeli spasitelje, koji su tokom progona prihvatili izbjeglice i osuđivali politiku njihovog kralja. U tim događajima Bosna je izgubila samostanost, a s njome i svoju dotadašnju vjeru. I osvajanje prijestolnog grada Bobovca u uskoj je vezi s ovim. Vojvoda Radak, zapovjednik odbrane grada, bez borbe ga je predao sultanu osvećujući se na taj način kralju jer je i on, tokom progona, morao na silu postati katolik kako bi sačuvao život.

SUMMARY

Medieval Bosnia, owing to its religion, in literature under various names, popularly among people known as Bogumilism, was exposed to intense sufferings for hundreds of years. Although based on the Christian teachings, it

was not recognised by the official Church. It was heretic for Catholicity that launched bloody campaigns to uproot it. Each campaign of the Inquisition and crusaders left devastation – countless stakes, burnt houses, plunders. Those who persevered in their faith could choose between the stake and emigration. The original documents, however, give more information; the persecuted Bogumils were not passive in those persecutions.

The more the crusaders and Inquisition were persistent, the more the Bogumils defended their faith and their country thereby, as often behind the calls to the crusaders to go on Bosnia against heretics, hidden were political motives of some countries, of Hungary first of all, the then European great power to govern it.

The Bosnian Bogumils responded by violence to the violence of crusaders and Inquisition. In the year 1222 all traces of Papal legate Aconcius was lost, who was charged by the Pope in the military campaign against Bosnia. In the year 1239, a group of 26 Dominicans from Bohemia started for Bosnia, led by the beatific Andrian, including a Dubrovnik man, a Michael. Undoubtedly, the Bogumils caught them and killed. In 1255, the same occurred to the supreme Inquisitor for Dalmatia and Bosnia, the prior of the Zadar-Dominican monastery, Paul Hungarus. The chronicles had it that the Bogumils, undoubtedly, caught him, chained to a stake and burnt him alive. Later on, the Church beatified him for the martyrdom he had suffered.

During sharp engagements, the Bogumils destroyed and burnt everything that was Catholic. In the year 1242 they razed to the ground almost completed St Peter's cathedral in Vrhbosna /Upper Bosnia/ A Bodroga (Hungary) prior's chronicle mentions the destruction of two Dominican friaries with churches, etc. The position of Catholicism in Bosnia is best described by the information that some churches were even fortified by defensive walls. Even that could not have saved them. During the 1235 Crusade war engagements, the Bogumils levelled them all to the ground. The same took place hundreds of years later. A 1450 case is mentioned when, among many churches and monasteries, a Franciscan monastery at Mile near Visoko was burnt and destroyed. All the monks found there were killed. That was at the time of bloody persecutions of Bogumils when cruelty reacted to cruelty.

The local rulers also shared the destiny of their subjects. Leading the army, they met the crusaders and defended Bosnia and its faith. Bosnia's enemies realised that they could not achieve their goals while there is unison in it; so, they tried to stir up discontent between the people and the rulers. The King Tomas and his successor Stjepan Tomasevic were so exposed to such pressure that they themselves had to participate in the persecution of their

subjects. That was taking place on the eve of Turks' invasion and it was one of the major reasons that the Sultan's attack did not meet any people's organized resistance.

Next to the last Bosnian king Tomas launched persecution of the Bogumils at the ultimate request of Europe and the Pope as a price for receiving help from them in case the sultan launched offensive against Bosnia. When it did occur, the promised assistance failed. The King paid for his mistake and brought misfortune with immeasurable effects.

His successor, his son Stjepan Tomasevic continued the same policy. He also took the side of Pope and Catholic Europe, thus permitting persecution of his subjects because of their faith. When in 1463 the Sultan Mehmed II El Fatih led his army against Bosnia, there was no rescue for it. The people refused to defend it, angry with the King because of the persecution. They saw their saviour in Turks who, during the persecutions, received refugees condemning their King's policy. In those events Bosnia lost its independence and thus its former faith. The conquest of the capital city of Bobovac is closely related to this. Duke Radak, the commander of the city's defense, surrendered it to the Sultan without a fight, thus taking revenge on the king because he, too, had to become a catholic by force in order to save his life during the persecution.

IZVORI I LITERATURA

- Amati, G., *Processus contra valdenses in Lombardia superiori anno 1387*, *Archivio storico italiano*, ser. III, (1965), I/2, Firenze 1865;
- Babić, A., *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, u knjizi: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972;
- Babić, A., *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, u knjizi: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972;
- Baigant, M. - Leigh, R., *Inkvizicija*, Zagreb 2002;
- Barkitt, F. C., *The Religion of the Manichees*, Cambridge 1925;
- Basler, Đ., *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972;
- Basler, Đ., *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske*, Radovi sa simpozijuma: Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973;
- Basler, Đ., *Visoko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna*, Pregled. 4, Sarajevo 1975;
- Burin, A., *Bosanko-humski krstjani u pravoslavnim grčkim i slavenskim vrelima*, u Zborniku: *Fenomen "Krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo-Zagreb 2005;
- Ćorović, V., *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925;
- Ćošković, P., *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Zagreb 2005;
- Dondaine, A. *Les actes du concile albigeois de Saint- Félix-de Caraman*, *Miscellanea Giovanni Mercati*, V, (Studi e testi 125), Città del Vaticano 1946;
- Dragojlović, D., *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd 1987;
- Farlati, D., *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1765;
- Fermendžin, E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 935 usque ad annum 1752*, *regestis*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, br. 954, Zagreb 1892;
- Imamović, E., *Bogumilstvo - vjera naših predaka*, u knjizi: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995;
- Imamović, E., *Bosanski univerzitet*: u knjizi: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995;
- Iveković, Fr., *Život svetaca i svetica božijih*, Zagreb 1881;
- Jalimam, S., *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 1999;

- Jalimam, S., *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla 1999;
- Jedin, H., *Velika povijest crkve*, I, Zagreb 1972;
- Jelenić, J., *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906;
- Jelenić, J., *Necrologium Bosnae Argentinae*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1916;
- Kamber, D., *Kardinal Torquemado i tri bosanska bogumila*, *Croatia Sacra*, vol. III, Zagreb 1933;
- Kniewald, D., *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 270, Zagreb 1949;
- Klaić, V., *Bribirski knezovi*, Zagreb 1897;
- Mandić, D., *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962;
- Orbini, M., *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968;
- Rački, F., *Bogomili i patareni*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, VII, Zagreb 1869;
- Samodlaka, J., *Zemlje južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 50, Split 1931;
- *Scriptores rerum Hungaricorum*, 1746, vol. I, Wien 1746;
- Serrus, G., *Pays Cathars*, Portet sur Garonnne 1997;
- Smičiklas, T., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagreb 1905;
- Solovljev., *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, *Godišnjak, Društvo historičara Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo 1953;
- Šanjek, F., *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975;
- Šidak, J., *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 259, Zagreb 1937;
- Šišić, F., *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, Zagreb 1914;
- Testas, G. J., *Inkvizicija*, Zagreb 1982;
- Thallóczy, L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914;
- Thallóczy, L., *Povijest Jajca*, Zagreb 1916;
- Theiner, A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I - II, Romae 1959 – 1862;
- Theiner, A., *Vetera Monumenta Slavorum meridianalium historiam illustrantia*, I, Zagreb 1875;

- Thouzellier, Ch., *Un traité cathare inédit du XIII^e siècle d'après le „Liber contra Manicheos“ de Durand de Huesca* (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 37), Louvain 1961;
- Tomić, D., *Inkvizicija: nastanak, razvoj i povijesno značenje*, Zagreb 2004;
- Zaninović, A., *Pogled na apostolsko-znanstveni rad dominikanaca u hrvatskim zemljama*, Bogoslovna smotra, VII, Zagreb 1917;
- Wendover R., *Chronica sive Flores hisoriarum*, IV, London 1842.